

իսկ բնագրաքննական տեսակէտէ չափազանց դյուն կռուան կը մատուցանէ Հայը, զինքն Ասորիցն եւ Լատինին հետ աղերսի մէջ դնելու: Կան, այս, տեղիքներ ուր թէ Հայը եւ թէ Ասորին միեւնոյն կերպով հասկցած ու թարգմանած են իրենց յունարէն երկդիմի բնագիրը: Այսպէս, Ա, 18. ձշեւ... ուն խաճարութեան տօն իերօն կը թարգմանեն Հայ եւ Ասորի: Սրբել զտաճարն, որ յինքեան ծիշդէ (Հմմտ. Laqueur R. Kritische Untersuchungen zum 2. Makkabäerbuche 1904, էջ 56—57), բայց տեղոյն աւելի համաձայն իմաստն է. “կատարել զտաւն սրբութեան տաճարին”: — Ա, 34. իերօն էպօւղուս = Հայ եւ Ասորի: “տաճար շինեցին”: — Դ, 13. ուր թէ Հայը եւ թէ Ասորին “Եռանդո գաղափարին կը ձուլին՝ ձխմի ուս... չափ ու պրօօթաօւս: — Թ, 29. պարախօմիչետօ = Հայ. “առեալ տանէրու” Ասորի: “առնոր զի տարցէ ընդ իւրու: Բայց այս եւ նման քանի մը տեղիքներ արդէն առանց բռնազբօսութեան յունարէն աղբիւրի կ'առաջնորդեն զմեզ: Նմանապէս երբ Հայը Վուլգատայի հետ Ա, 21. “Քահանայի, կը թարգմանէ, չի նշանակեր որ Վուլգատայ ունի առցեւը. երկուքն ալ յունարէնով կը մեկնուին: Իսկ երբ Հայը, Ասորին եւ Վուլգատայ Դ, 45. Ը, 20. ԺԲ, 39 իրարու կը համաձայնին հակառակ մեր ձեռքը հասած յունարէն բոլոր ձեռագիրներու, ոչինչ ընդդէմ է, որ առանց երկերին մէջ փոփոխակի կախում հոչակերու, ընդունիք հասարակաց ընթերցուածները պարունակող յունարէն օրինակին կորուսը: Մեր ապացոյցները հերքելու կամ մեր հանած եղակացութիւնը՝ Ասորւոյն կամ Լատինին նպաստաւոր կերպով եղանակաւորելու համար հարկ էր նոյնք ան թուով ընթերցուածները մէջ բերել, որոնք Հայուն եւ՝ կամ Ասորւոյն կամ Վուլգատայի մէջ միայն գտնուին: Սրդ մէ կ տեղիք (Դ, 8. Հայ եւ Ասորի լանց կ'առնուն ծէ նույնէաւ) միայն Ասորւոյն, երկու տեղիք ալ (Ժ, 18. “ոմանքու” Վուլգ. զուգամ. Յուն. օնք էլատու տան էնոնուչչիւնան = ոչ նուազ քան զին հազար: — ԺԳ, 4. Վուլգ. Եւ Հայ զանց կ'առնուն՝ ձշարնութեան անդուն էն Ենրուան = ածեալ զին ի Բերոյա) միայն Վուլգատայի հետ հասարակաց ունի Հայը: Վուլգատայի հետ հասարակաց Յմաւոն անուններու ասորաձեւ կիրարկումը: Բայց երբ մտածենք, որ Ս. Գրքի անունները աղջին մէջ ասորական ձեւով մուտ գտած էին ի հնուց, երբ Վ. Գրքի ընթերցուածները ասորերէն կը կատա-

րուէին, պիտի չզարմանանք որ Հայ թարգմանիչը յունարէն բնագիրը ունենալով հանդերձ իւր առցեւ՝ անուններու ընդհանրացած ձեւերն ալ երբեմն գործածէ:

Այսպէս ուրեմն հակառակ-ապացոյցներու գրեթէ բացարձակ պակասութեամբը մեր ապացոյցներուն սյուը կը կրկնապատկուի: Բաց աստի կրնայինք բնագրաքննական համեմատութիւններու անձայր տողանով մը գրականօրէն զգալի ընել Հայուն անաղերս անկախութիւնը թէ Ասորիէն եւ թէ Լատինէն, բայց Հայերէն բնագրին ոչ ըլուսաբանութեան եւ ոչ ալ սրբագրին ոչ ըլուսաբանութեան եւ ոչ ալ սրբագրութեան ծառայող աւելորդ ծանրաբեռնում գրութեան ծառայող աւելորդ ծանրաբեռնում պիտի ըլլար ուսումնասիրութեանս, քանի որ մեր պաշտպանած կարծիքը առանց անոր ալ անսասան ամրութիւն ունի:

Հ. Ս. ԿՈԴԵԱՆ

(ՀՅԱՆՆԱԲԵՐԻ)

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ

2.

Պատմնագրութիւնը:

Կիրակոս Գանձակեցին չէ ունեցած գրական այն ընդարձակ գործունեութիւնը, զոր իւր վարդապետը՝ Յովհ. Վանական եւ իւր աշակերտակիցը՝ Վարդան Արեւելցին մշակեցին: Զյիշելով այն թղթակցութիւնները¹, զորոնք այլ եւ առիթներու մէջ զանազան անձնաւորութիւններու ուղած է, իւր գրաւոր միակ աշխատութիւնը կը կազմէ Հայոց պատմութիւնը, որուն երկար տարիներ կը նուիրէ:

Այն դարը, որուն մէջ Կիրակոս կ'ապրէր, պատմական գարաշընն մըն էր, Արեւելք տեղի կ'ունենային անօրինակ գէպէբեր, թամարական ասպատակութիւնները սկիզբ առած էին, տէրութիւններ աճիւնի վրայ կը նստէին...: Իրողութիւններ, որոնք չէին կրնար մոռացութեան

¹ Հմմտ. իւր Պատմութիւնը էջ 184: Ապարան Երդերկոցի մէկութեան ընծայկանին մէջ կը գրէ թէ իւր ընկերակեցն իրեն հրամացած է “Ի գիրս շատու, որ Սովորմանի ոյս խորհրդաւոր գրքին մէկութիւնը յօրինէ: Հմմտ. Հանդ. Վ. մա, 1922, էջ 92:

մատնուիլ: Իրողութիւններ, որոնք պատմութեան համար առատ նիւթ կը մատակարարէին:

Այս դէպքերուն ականատես իրեն բարոյական պարագ մը համարած է կիրակոս ապագայ սերնդեան զանոնք աւանդելը: Թէեւ իրեն ծանօթ եղած է թէ՝ այս մասին Յովհ. Վանական եւ Վարդան գրած են պատմական աշխատութիւններ, բայց համոզուած է թէ տեղիունեցած դէպքերը մէկ կամ երկու գրչով չէին կրնար լիովին բացատրուած ըլլալ, ուստի ինքն ալ իւրովսանն ուզած է իւր տեսածն ու լսածն աւանդել: "Կարծեմ թէ յովհք եւս զնոյնս պատմեսցեն, ամենեքետն նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախեն քան զպատմութեանս չարիքս, որ եկին կալան զաշնարհս ամենայն... զոր աչօք մերովք տեսաք (էջ 121)... իսկ մերս ձեռնարկութիւն մի ու մեք յանդրդնութիւն համարեցի, այլ առաւել բարեացն նախանձոյ գործ... (էջ 4):

Միաժամանակ ուզած է անիկա իւր անուան անմահացուցիչ յուշարձան մը կանգնել գրքով. "զի լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան արխողոմեան քարին, այլ կենդանի, զի յիշեցի ի սմա անուն կիրակոսի (էջ 5):

Գանձակեցի պատմաբանն իւր պատմագրութեան նիւթ ընտրած է յատկապէս թաթարներու արշաւանքներու պատմութիւնը: Բայց պատշաճ համարած է նախապատրաստողական մաս մը զետեղել իրեւ հիմ իւր շէնքին: Ասոր մէջ սկսած Ա. Գրիգորի քարոզութենէն կը հաղորդէ մեզի Հայաստանի լուսաւորչին եւ նորադարձ թագաւորին եւ անոնց յաջորդներու գործունեութիւնը: Այս մասը նա կը նկատէ իրեւ նախաշափել (էջ 121): Անկէ վերջ իրեւ յաւելուած կամ Բ. Հատածին նախադուռն Աղուանուներու Հովուապետներու ցուցակը կը դնէ: Բուն պատմագրութիւնը կը սկսի 121 էջով. "Թէ որպէս ել թաթարն ապականել աշխարհս ամենայն: Ամենայն բանք պատմութեանս մերոյ եւ նախաշափել՝ որ մինչեւ ցայսօք՝ եր վասն ազգիս այսորիկ, զոր չնորհօքն Քրիստոսի հանդերձեալ եմք ճառելու: Ապա կամաց կամաց կը թեւակոնէ ժամանակակից պատմութեան սեամբը. "այլ մեք բուռն հարցցուք զիրէս զոր սկսաք եւ ցուցաք. Նախ զանուանս աթոռակալացն Ա. Գրիգորի եւ (ապա) ի նմանէ սկսեալ մինչեւ առ մեզ, յորում են թուականք մեր 2ԺԴ, սուղ ինչ համառօտիւք¹ ո:

¹ Մեր թ. 124 Ձեռագրին համեմատ:

Պատմագրութիւնս լաւագոյն ձեռագիրներու մէջ կը կրէ հետեւեալ խորագիրը: Համասուու պատմութիւնը ժամանակաց Սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ի յետին աւուրս տուեցեալ, արարեալ կիրակոսի ընտրմալ Վարդապետի ի մեծահոչակ ուխտէն Գիտկայու:

Կարեւոր խնդիր մըն է թէ երբ առաջնագամ ձեռնարկեց կիրակոս պատմագրութեանս եւ քանի տարիէն զայն աւարտեց: Այն ստոյդ է թէ Հոգեգալստեան տօնին սկսած է, բայց տարին կը մնայ տարակուսական: Կ'երեւայ թէ 1240/41 ի մէջերը գրիչը ձեռքն առած է, վասն զի Յովհ. Օձնեցւոյ յօրինած շարականի մը նկատմամբ գրելով՝ կըսէ. "Մինչեւ ցայսօք պաշտի յեկեղեցիս Հայոց սկսեալ ի Ճ2Ե (706) Թուականէն մինչեւ ի ՈՂ (1241) որ այժմ մօր աւուրս էն (էջ 39): Գարձեալ այլուր կը տողէ. "Յորժամ եղեւ այս գծագրութիւն, որ յայսմ վայրի ի ՈՂ թուականին Հայոց (էջ 151/52): Հետեւաբար Հ. Ալիշանին¹ հետ 1240 տարին կարելի է դնել առաջն տարին, Այդ թուականին Հոգեգալստեան տօնը կ'իյնալ Մայիս 19 ին:

Քսանուհինդ երկար տարիներու մէջ զայն կը գրէ, վասն զի 1265 ին Ապաղայ խանին գահակալութեան եւ անոր Շիրար գետին առջեւ Բերքայի դէմ տուած պատերազմին պատմութեամբը՝ կը գոցէ ընդարձակածաւալ թատերաբեմին վայրագոյրը՝ այլ եւս ըբանալու համար! Կը քաշէ նա վարագոյրը եւ զմեզ տարակոյս ներու մէջ կը խորասուղէ: Յանկարծակի կը կորի իւր թելը, վասն զի կիսկատար կը մնայ Ապաղայի ու Բերքայի կոուցն հետեւութիւնը եւ վերջաբան մը կը պակսի, որ յառաջաբանը նկատելով պատշաճաւոր կ'երեւայ: Ապա ուրեմն պակասաւոր հասած է Գանձակեցւոյ ձեռքերուն արդիւնքը: Իմ պատմախանս ի նպաստ ամբողջ ըստեան է: Կիրակոս իւր վերջակէտն դրած է Տայ ձեւին մէջ տեսած է զայն Վարդան 1265 ին. "Ի Շ2Ե (1236) թուականէն. Հայոց մինչեւ ի Ճ2Դ (1265), յօրում եմքս, զոր ինչ արարին ազգն Նետողաց ... գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարազատն մեր Կիրակոս վարդապետն հօրն համանման, զոր մեք ու համարձակեցաք երեխնել կամ բազմաբար նել... պատկառելով ի գրողացն պատույ (էջ 167/47):

Այսպէս կը խորհի Պատկանեան այս մասին (Հմմտ. Ուռու. թարգմանութեան մէջ, էջ IV): «Անոր պատմութիւնն անսպասելի կերպով 1256 տարոյ դէպքով՝ առանց աւարտելու Ապաղայ և անի եւ բերքայի կուրին սկսուած պատմութիւնը եւ աւանց տեղեկացնելու ընթերցողը գործին աւարտման մասին կը կտրի: Կարելի է ենթադրել թէ անոր աշխատութիւնն ամրողապէս չէ հասած մեղի կամ թէ աւելի հաւանօրէն մահը եւ կամ ուրիշ պատահար մը թոյլ չտուին իրեն վերջացնել սկսած աշխատութիւնը: Վերջին դէպքին պէտք է անոր կեանքին օրերը փոքր ինչ կրծատել, այսինքն թէ 1271 էն աւելի կանուխ մեռած է»:

Պատմութեան յօրինուածութեան համար Գանձակեցին օգտուած է գրաւոր եւ անգիր աւանդութիւններէ: «Սա քաջ ծանօթ եղած է հայ պատմագիրներու եւ անոնց ցուցակն ալ իւր գրին մէջ ներկայացուցած է: Վերջին ժամանակներու համար իրեն առաստ նիւթ ընծայած են իւր փորձառութիւնն եւ իւր կենցաղակից անձնաւորութիւնները»:

Կիրակոս իւր մատենին մէջ գործածած է պարզ ոճ մը. «Առ հասարակ պարզ լրաց անկանոնաւոր եւ երեմն նոյն իսկ գոռեհիկ (Դիւլորիէ, Doc. 114 Հմմտ. քիչ վերջ): «Սա դատաստանը կընէնաեւ Պատկանեան (անդ, էջ V). «Կիրակոսի ոճը շատ պարզ է եւ դիւր հասկնալի, չունի այն հուետորական թռիչքը, որ ժամանակակիցներու քով այնպէս բարձր կը գնահատուէր»: Հ. Ալեշան ալ կը գրէ (էջ Է): «Ու նրբութիւն եւ աղջուութիւն է շարաբանութեան եւ ոչ իմաստից վեեմութիւն կամ գեղեցկութիւն կամ յանկարծական ինչ ոլացք եւ գեղեցիկ առածք»: «Թէպէտ ունել ունի եւ անպահց հարթութիւն եւ պարզութիւն պատմածոյն զիւր յարգ յարտակութեամբ եւ անկնճիւն բացայայտութեամբ, միանդամայն եւ հեռի գոլովի հետեւութենէ յետնոցն»:

Ի՞նչ արժէք ունի գանձակեցւոյն պատմութիւնը:

Անիկա լաւ ըմբռնած է թէ քաղաքական անցքերու պատմութեան վերահասու ըլլալը դիւրին չէ, «բայց թէ բազում աշխատութեամբ եւ երկար ջանիւ», թէ հարկ է՝ «հիւծիլ եւ մաշել տաժանմամբ եւ յոյժ վաստակօր» դուրս կորպելու համար անցուգարձերու բռն սկզբնակատճառները, թէ ճշմարտապատում պատմագիր ըլլալու համար պէտք է՝ «բարունաբար երկոք եւ ոչ վարկապարազի անցանել ընդ պատ-

մութիւնս ժամանակաց ներքնոց եւ արտաքնոց... սրբապէս մտօք եւ անաշառութեամբ» (էջ 1):

Պատմաբանէ մը պահանջուած այս սկզբանքներուն գիտակից՝ անիկա ջանացած է իւր կողմանէ անոնց հետեւիլ իւր երկին մէջ: Ասոր հասնելու համար աչքի առջեւ ունեցած է նախնթաց դարերու պատմագրութիւններէն եւ ասոնցմէ իւր մաքին դատողութեան համեմատ ընտրած է ճշմարիտն ու ուղղողը, Դարձեալ հոգ տարած է շահագործել իւր ժամանակակիցներուն վկայութիւնները¹:

Մեծ է պատմութեանս արժէքը մանաւանդ վերջին դարերուն համար, անոնց պատմութիւնը բռնած է ընդարձակ եւ ասով կը հանդիսանայ թաթարական արշաւանքներու, ժամանակակից հայկական եւ վրական իշխանութիւններու ընտիր աղբեկր մը: Դյզն գնահատութեան արժանի չեն նաեւ ժբ—ժդ դարերու մտաւորական դասին նկատմամբ հաղորդած ընտիր ու մանրապատում տեղեկութիւնները: Եէ կարելի նաեւ ուրանալ թէ հայկական եկեղեցական պատմութեան համար ալ անոր մէջ մեծամեծ գանձեր պահուած են:

Իրբեւ թերութիւն պատմագրութեանս պէտք է յիշել պակասութիւն «կարգաբան ոճի (Զարբ., Պատմ. Դպ., 747), դիւրահաւան միտք, որով անհեթեթ պատահարներու հաւատք կընծայէ եւ կօճտէ այն շաւղէն, զոր իւր առջեւը յառաջաբանին մէջ գծէ,, (էջ 1): Ասոնց վրայ աւելցնելու է լեզուն, որուն վրայ արդէն խօսք բացուեցաւ»:

Զեռագիրներ. Հ. Ալեշան իւր հրատարակութեան համար ունեցած է ձեռքին տակ երեք ձեռագիր «նօտրագիրք ԺԷ. Դարու. բազմասիւլք եւ թերաբանք եւ ոչ մին ի նոցանէ հին կամ զգաստ գըչութիւն» (էջ Ը): «Նոյնպէս նորագոյն գըչութիւն մը եղած է այն ձեռագիրն, որուն վրայէն լոյս տեսած է Ո. Յովհաննիսեանի հրատարակութիւնը: Այս ձեռագիրը շատ նման եղած է Մ. էմինի օրինակին: Դիւլորիէ կը յիշէ օրինակ մը, որ սեփականութիւն եղած է Յովհ. Զամուրձեանի: Ասկէ ծագած ըլլալու է մեր թ. 328 ձեռագիրը: Բացի վերոյիշեալէն մեր Մատենադարանին մէջ կան ուրիշ երկու ձեռագիրներ, մին թ. 124 գրուած 1603ին, Գրիգոր Կամախեցւոյ ձեռքով եւ միւսը թ. 574, օրինակուած 1601ին՝ շատ հին սկզբնագրէ մը: Կիրակոսի պատմութեան ճշգրիտ հրատարակման

¹ Հմմտ. էջ 185, 200, 217, 224:

Համար շատ կարեւոր են այս երկու ձեռագիրները, մանաւանդ վերջինը։ Ասիկա առանձին ուշադրութեան արժանի է եւ ունի ինչ ինչ կետերու մէջ կարեւոր խոտորումներ եւ այն նոյն իսկ գլխակարգութեան մէջ։ Այսպէս կոստանդին կաթուղիկոսի կանոնական հրամաններու եւ կօնդակին մասը, որ տպագրին մէջ լթ—ԽՍ Գլուխները կը կազմեն, հոս զետեղուած են գանձակեցւոյն պատմութեան սկիզբը (թուղթ 27ա—35բ)։

Դեռ կը յիշուին ուրիշ ձեռագիրներ՝ ինչպէս կար. Յուցակին մէջ, թ. 1661, 1662 (1720էն), 1663, 1664։

Հրատարակութիւնը. Հայերէն բնագիրն առաջին անգամ տպուած է ամբողջական 1858ին՝ Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի գանձակեցւոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր-Գէորգեան-Յովհաննիսեանց երեւանց. ի Մոսկվա 1858։ Երկրորդ անգամ հրատարակուած է ի Վեճետիկ 1865ին, Հ. Պ. Ալիշանի հոգատարութեամբ եւ յառաջաբանվ։ Երրորդ տպագրութիւնը կատարուած է Պուկասեան Մատենադարանին շարքին մէջ ի Տփղիս 1909, որ առաջնոյն վրայէն եղած է հմմա. էջ 4 եւ Հանդ. Ամս. 1910, էջ 253—254, մատենախօսական Հ. Ակինեանի։ Բաց աստի ինչ ինչ հատածներ ալ մասնական հրատարակութեամբ յերեւան եկած են, այսպէս Հ. Ալիշան Հայապատումի Բ. Հատորին մէջ դրոշմել տուած է մի քանի կտոր. Նա նոյն ըրած է նաեւ Վարդանի Պատմութենէն եւ Լուծմունքէն։

Թարգմանութիւնը. Brosset, Deux historiens arméniens, I, Kiracos de Gandzac, St. Pétersbourg 1870: Մասնական թարգմանութիւններ եւ տեղեկութիւններ տուած են E. Dularier, Extrait de l'histoire d'Arménie de Guiracos de Kantzac ի դիրու Recueil des histoires des croisades I, Paris 1869, (411—430) եւ Les Mongoles d'après les historiens arméniens' I, Extrait de Kiracos de Gandzak, Journal Asiatique 1858, p. 192—255, 426—473 եւ այլն¹. Klaproth, Aperçu des entreprises des Mongols, Nouveau Journal Asiatique XII., 1833, p. 193—214, 273—305. Brosset, Additions et Éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, St. Pétersbourg 1851, p. 412—437. Extrait de Kiracos.

¹ Գործքիս մասին հմտութեան ետք է թ. 358—365։

Պատկանեան ալ իւր Պատմութիւն Մոնղոլացից հայ պատմագրաց քով ու ուսւերէն երկին մէջ շատ մը հատածներ Կիրակոսէն հրատարակած (ի Պետերբուրգ 1874)։

Մեր Մատենադարանի թ. 32 ձեռագիրն եւ Հ. Ալիշանի տեսած Սեւ Կերին վանքերու մէջ գրուած ձեռագրի մը մէջ կայ հատուած մը «Միւս եւս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Միխիթարայ»։ Հոս կը պատմութիւն 1196 (ըստ մեր թ. 32 ձեռագրին 1191) թուին եւ յաջորդ տարիներու գործած հրաշքները։

Վերջը կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը. «Եւ ես Կիրակոս պատմագիր բանի սպասաւոր եւ աշակերտ սուրբ վարդապետին Միխիթարայ, որ մականուամբ Դոշ կուշիլու ականջով իմով լուայ եւ աչօքս տեսի զայս քան սքանչելիս եւ ծեռօք իմովք գրեցի զատ ի պատմութեանց իմոց եւ եղի ըստ սուրբ Նշանին եւ յատուկ կայ գրեալ ընդ սկզբ տեղին որ ամիսից եւ տաճարին Ս. Աստուածածնի»։

Գործոյս գանձակեցւոյ գրչին պտուղ ըլլալի կը մնայ երկրայական։ Հ. Ալիշան վճռական չեւ իւր տեսութեան մէջ նկատմամբ հարազատութեան հատուածիս (Թուղթն., էջ թ.), մինչ Դոշ Brosset համարձակ կը բարբառի. «Կը կարծեմ թէ գրութիւնս մեր Կիրակոսին գրչէն չէ, թէ ինչ հեղինակը ինքզինքը «Ես Կիրակոս պատմագիր», կը կոչէ եւ այն յատկապէս անոր համար, ո՞նա ինքզինքն այնպէս կ'արտայայտէ» (Deux hist. arm., p. VII).

Ճիշտ է Գանձակեցին ժամանակ մը Միխիթար գոշի դպրոցն ուսած է եւ երկար ատեն գետկայ մէջ իջևանած, բայց ապրանք է Միխիթարայ աշակերտներու ինսամբին տակ, 1200—1210ի շրջանին ծնած մասնուկ մը չել կոնար ականջով լսել եւ աչքով տեսնել գրել 1213ին վախճանած Ուսուցչի մը գործերը։ Գուցէ հատած վերաբերի Կիրակոս Մրեւեցւոյ, Յայսմաւուրքի խմբագրողին, ո՞ստուգիւ աշակերտած է Միխիթարայ։ Կիրակոսի կենսագրութենէն մեզի քիչ բայց ծանօթ է, ինչպէս տեսանք։ Անոր գրականութեան այգին ալ շատ բեղմնաւոր եղած չէ եւ

¹ Հար. Հ. Ալիշան, Կիրակոսի Պատմութեան ետքեւթ. էջ 237—243։ Անարքէք գործք մըն է։
² Կիրակոս ծանօթ էր թաթարական Մելուին իւսպէս ինքնին կը հաւասարէ իւր գերութեան ատեն գործք թերը կը կատարէր (129—135)։ Ասոր ապացոյց է թաթարական մըն մըն։

սակայն Վարդան զինքը մեծապէս կը դրուատէ: Զանիկա կ'անուանէ “Հօրն համանման”, այսիքն վանականի: Հ. Ալիշան այս նմանութիւնը չափազանց կը գտնէ. “Ոչ միայն ոչ տեսանեմ ժամանեալ զնա այլ եւ բազում ասպարիզը բացակացեալ” (Յուջ. Բ): Սակայն կը յաւելու նոյն հեղինակը. “Բայց այս զի թերեւս զի չունիմք ի ձեռին ապացոյց գիտութեան եւ հանձարոյ կիւրակոսի: Որչափինծի հաւանական կը թուի Արեւելցի վարդապետն իւր այս համեմատութիւնը հոս գրական արդիւնքներու տեսակէտով չէ ըրած: Այլ ասով ակնարկած է Գանձեկեցւոյ ներքին կեանքը, զոր անցուցած է անիկա վանքերու մէջ եւ միայն ծանր հարկին ստիպուած է այդ վայրերէն մեկնիլ:

(Աւել)

Հ. Հ. ՌՍԽԵՆ

ՄԱՂԱՔԻ ԸՐԵԴԱՅԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԵՍՆ ԱԶԳԻՆ ՆԵՑՈՂԱՅ

Ունինք գրութիւն մը՝ “Պատմութիւն վասն նետողաց ազգին”՝ որ մեր առջեւը կը պարզէ թաշթարներու քառասնուչորսամեայ բանակալութեան պատմութիւնը՝ սկսելով անոնց գլխաւորաբար Հայաստան ըրած ասպատակութիւններէն:

Այն ստոյգ է թէ երկասիրութեանս հեղեղ- սակը Յովշաննէս Վանականի աշակերտներէն մին է: Վասն զի ստէպ կը հանդիպիմք հոն այսպիսի ակնարկութիւններու. “Ի դառն ժամանակիս փայլէր իրբեւ զարեգան սուրբ հոգի վարդապետն մեր Վանական յերկիրն արեւելսան երկրորդ արեւելք անուանեալ, էջ 12: “Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխեցաւ ի քրիստոս աւագ եւ փառաւոր վարդապետն մեր Վանականն եւ սուգ մեծ եթող մեզ եւ ոչ միայն մեզ աշակերտելոց նմա:”

Սակայն անստոյգ կը մնայ թէ Վանականի որ աշակերտին գրչին բեղնաւորութիւն է այն: Գրու-

բական բառերու հաւաքոյթ մը, զոր իւր պատմութեան մէջ յառաջ բերած է, հմտու. “Ամսն ցուցման կերպարանացն

թաթարին բացատրութիւն ասկաւ...,” էջ 149:

Մաղաքիս արեղացի պատմութիւն վասն ազգին նետողաց իւրա ընծայեաց ք. գ. Ա. գետերուրդ 1870,

թենէս երկու տպագրութիւն կայ եւ երկուքն նորագրին մէջ ալ տարրեր հեղինակներ կը ներկայացուին: Պատկանեանին հրատարակութեան մէջ ընծայուած է Մաղաքիա արեղայի, իսկ երուսաղէմեան հրատարակութիւնը զայն Վարդան Պատմշին կը վերագրէ: Ո՞վ է ասոնցմէ գործոյս հարազատ ծնողը: Նախ խօսինք Վարդանայ նկատմամբ: Երուսաղէմեան հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ կը գրուի. “Առաջնին հատոր նշխարաց Հայ մատենագրութեան փութամք ի լշու ընծայել, որ պատմէ զագմանէն եւ զբարոյից եւ զպատիրազմաց թաթարաց: Եւ գրեալ է Վարդանայ պատմչի... ի 1247 եւ ընդօրինակեալ 1272...: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրողէն, սակայն ի լուսանցու օրինակին ուրեք ուրեք տեսանի գըրեալ նովին ձեռագրով Ողջոմեան տէր Վարդանա ծառայի քո: Նա՝ եւս կից է օրինակս Միհայէլի Ասորուց կաթուղիկոսի ժամանակագրութեանն, յայտնի թարգմանութիւն է նորին Վարդանայի յիշատակարանին ծանուցեալ: Եւ լեզու եւ լնթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսա նորին լինել հեղինակութիւն... եւ մասն համարի պատմութեան Հայոց:

Ապացոյցներս տկար կ'երեւան ինձի: Լուսանցքներու մէջ յիշատակուած Վարդան անուն անձը կարելի չէ ըստ իս նոյնացնել Վարդան Պատմչի հետ, այլ այդ “Տէր Վարդանը յիշատականին մէջ անուանուած Վարդան փափական է, որ կամակից կ'ըլլայ գործքին օրինակութեան” զոր ի գլուխ կը հանէ գրիգոր “սպասւոր բանին: Գրի նոյնութիւնը հոս նկատի չի կնար առնուիլ, այլազդ հակառակ գրիգորի յայտնի վկայութեան՝ պիտի ըսուեր թէ գրիգոր զայն չէ օրինակած:

Ք. ՆՍԿԱԿԵՆ՝ որովհետեւ Միհայէլ Ասորուց ժամանակագրութեան ետեւը զետեղուած է գրութիւնս, ասկէ կարելի չէ հետեւցնել թէ նոյն հեղինակին գրչէն ելած է նաեւ սկզբնագիրը:

Ք. Վարդանի Պատմագրութեան եւ Նետողաց պատմութեան լեզուներն իրարմէ շափականց տարբեր են: Դուրս հանելով Հուլաւու իսանի տեսութեան պատմութիւնն եւ ուրիշ մէկ քանի փոքր հատածներ՝ Վարդանայ լեզուն պարզ է եւ մաքուր, մինչդեռ Նետողաց պատմութեան հեղինակը ուամկօրէն լեզուին մեծ ներկայացուցիչներէն մին կը հանդիսանայ, ինչպէս արդէն էջ 12:

Հ. Պ. Յովհնաննեան ուշագիր եղած է:

¹ Հետազոտութիւնը, էջ 242 եւ 152-55.